

Branislav Stevanović
Filozofski fakultet
Niš

KRIZA I TRANSFORMACIJA POLITIČKE KULTURE BALKANSKIH NARODA I NJENA ULOGA U NOVIM BALKANSKIM I EVROPSKIM INTEGRACIJAMA

Aktuelnost i značaj istraživačke teme

Tekući procesi tranzicije, evropske integracije i, nadasve, globalizacije, usloveli su potrebu za transformacijom i redefinisanjem kako pojedinačnih sadržaja tako i ukupnog karaktera političke kulture balkanskih naroda. Kao i drugde, demokratizacija, modernizacija i integracija na balkanskim prostorima, ne mogu se zamisliti bez izgrađene demokratske političke kulture kao najopštijeg okvira političke integracije društva. Demokratska politička kultura kao specifičan "način života" demokratske političke zajednice, predstavlja najširi političko-kulturni prostor ili "milje" unutar koga se oživotvoravaju postulirani univerzalistički demokratski principi. Ukoliko je politička kultura demokratska, ili, kako se to kolokvijalno kaže - "razvijena" - ona predstavlja povoljan okvir i preduslov za manje-više stabilno funkcionisanje savremene, višestranačke kompetitivne demokratije. Ukoliko, međutim, postojeća politička kultura sadrži u znatnoj meri elemente tradicionalizma, autoritarizma, nacionalizma, populizma ili dogmatizma i sl., bilo kakav pokušaj izgradnje demokratskog sistema, završiće sigurnim neuspehom. U političkoj kulturi i njenim osnovnim vrednosnim sadržajima, valja tražiti same osnovne podsticaje političkog delovanja (ili nedelovanja) građana, u čemu se ogleda njen neprocenljivi značaj za ukupne političke i društvene procese. To, takođe, od pojma *demokratske političke kulture*, čini jednu od centralnih kategorija društvenih i političkih nauka, jer demokratija, per definitionem, računa na učešće ako ne "svih", a ono "mnogih" u politici.

Predmet, cilj i zadaci istraživačke teme

Predmet naše teme biće vrednosni sadržaj političkih kultura balkanskih naroda, njihov uticaj na demokratizaciju, ekonomski razvoj, modernizaciju i integracione procese, u sklopu regionalne i šire evropske integracije, i obratno, uticaj pomenutih procesa na pretpostavljenu (demokratsku) transformaciju političkih kultura. Naše istraživanje osloniće se na pojam "političke kulture" kao jedan od središnjih koncepata savremene sociologije politike. Određujući političku kulturu prevashodno kao sintezu ili "mrežu" kognitivnih, afektivnih i vrednosnih orijentacija pojedinaca i kolektiva kao ključnim političkim objektima (G. Almond: *Comparative Politics*, Little Brown and Comp, Boston, 1965., str. 50.), koristićemo heurističke potencijale ovog pojma u razumevanju i tumačenju aktuelnih političkih kultura balkanskih naroda. Osnovno pitanje na koje će naša istraživačka tema pokušati da odgovori jeste: koje to političko-kulturne specifičnosti onemogućavaju geopolitičkom prostoru Balkana brže ostvarivanje političkih programa zasnovanih na vrednostima građanskog univerzalizma. Istraživanje će sadržavati tri osnovna segmenta: a) analizu osnovnih pojmo-

va ("politička kultura", "nacionalni karakter", "nacionalne političke kulture" i sl.); b) pregled osnovnih karakteristika balkanske političke kulture, pri kome će se naročita pažnja posvetiti onim elementima kolektivnog identiteta koji su dosad uticali na postojanost, u osnovi, autoritarne političke kulture; i c) pokušaj sinteze stavova iznetih u prethodnim delovima, imajući u vidu i recentna empirijska istraživanja relevantna za našu temu - uključujući i ono koje će se izvršiti pod okriljem čitavog istraživačkog projekta *Instituta za društvena istraživanja* Filozofskog fakulteta u Nišu.

Istaknimo i to da bi istraživanje koje bi pretendovalo na nekakvu iscrpnost u razumevanju tako složenog i slojevitog društveno-političkog fenomena kakav je *politička kultura Balkana*, iziskivalo kolektivni napor nekoliko timova istraživača. Stoga su naše istraživačke namere znatno skromnije, tj. zadržaće se u teorijskim okvirima onih nauka (ponajviše sociologije politike i političke antropologije) koje insistiraju na ljudskoj tj. kulturnoj dimenziji političkih procesa. Politika je par excellence *ljudski, odnosno kulturni čin* - čin kojim, posmatrano kroz prizmu demokratije - ljudi postavljaju sami sebe za gospodare sopstvene sudbine. Politika kao kreacija, "praktična delatnost" (Aristotel) je još od antičkih vremena postala sinonim za ljudsko, plemenito, čoveka dostojno delovanje. Kako ističe R. Aron, politika predstavlja onaj sektor društvenog života koji otkriva humani ili nehumani karakter čitavog kolektiviteta: "način vladanja je obeležje ljudskosti društvenih odnosa. Ljudi nisu ljudi ako se ne pokoravaju i ne zapovedaju na ljudski način." (Rejmon Aron, *Demokratija i totalitarizam*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1997. str. 32.) Oblici čovekovog društvenog života nisu prirodno dati, već ih ljudi kao slobodna bića tek pronalaze i ujedno preobražavaju. Ono "političko", nije ništa drugo do traganje za načinima i obrascima zajedničkog života, pa je politika bez ikakvih humanih vrednosti svojevrstni *contradictio in adiecto*. Fundamentalni značaj ljudskih i kulturnih dimenzija politike, proističe iz bazične potrebe čoveka za slobodnim vrednosnim osmišljavanjem samog sebe i sredine kojoj pripada. To je ujedno i ono što problematiku političkog gospodarenja postavlja na najširu, antropološku osnovu, na šta je ukazala još tradicija antičkog političkog mišljenja, uverena da politika treba da služi opštečovečanskoj stvari a ne trenutnim hirovima pojedinih vladara ili efemernih situacija. Svi veliki antički politički mislioci gledali su na politiku iz univerzalne, filozofske, kulturološke i ljudske perspektive, pitajući se koliko je čovek u stanju da bude slobodan i pravedan, da razvije sebe i svoju ličnost, da učestvuje u zajedničkom životu - nastojeći da postave takva načela političkog udruživanja koja će važiti večno, jer će odgovarati samoj "ljudskoj prirodi".

Osnovni cilj koju ćemo pokušati da sprovedemo u radu, jeste identifikacija i lociranje osnovnih vrednosnih orijentacija aktuelne balkanske političke kulture. Osnovne jedinice analize političke kulture su, prema tome stavovi, osećanja i vrednosti koje su karakteristične za odnos pojedinaca prema celokupnoj sferi politike. Ostali ciljevi istraživanja biće usmereni na utvrđivanje pravilnosti u odnosu između prevalentnih vrednosti dominantne političke kulture i širih političkih i društvenih promena u zemljama u tranziciji, koje čine većinu balkanskih država. Jedan pravac istraživanja usredsrediće se na ispitivanje sistema vrednosti, uverenja, simbola i obrazaca ponašanja koji se razvijao u procesima osobene i dugotrajnije kristalizacije političkih iskustava pripadnika balkanskih naroda. No, kako političke kulture nisu statički fenomen već su i same podložne evolutivnim promenama, drugi pravac istraživanja baviće se mogućnostima i tendencijama njihovih modifikacija, usled ekonomskog razvoja i širih društvenih promena kao i samog svesnog izbora, tj. političke "odluke za demokratiju" (Frensis Fukujama: *Kraj istorije i poslednji čovek*, CID, Podgorica, 1997., str. 236.).

Neki od važnijih zadataka naše teme, bili bi da utvrdimo odgovore na sledeća konkretna pitanja:

1. Postoji li dominantni "vrednosni sindrom" karakterističan za političke kulture na Balkanu u čemu se ogleda njegov konkretan sadržaj?
2. Koji su glavni izvori i generatori autoritarizma u političkoj kulturi balkanskih naroda?
3. Da li su aktuelni akteri zvanične politike na Balkanu opterećeni autoritarnim političko-kulturnim nasleđem?
4. Kakva je politička orijentacija građana balkanskih država u odnosu na demokratske vrednosti?

Teorijsko-hipotetički okvir istraživanja

Osnovni cilj našeg istraživanja biće što je moguće preciznija identifikacija i analiza najvažnijih karakteristika savremenih političkih kultura balkanskih naroda. To znači da ćemo se baviti utvrđivanjem osnovnih vrednosnih pretpostavki i vidova ispoljavanja političke kulture balkanskih naroda, kao i istraživanjem njihovih međusobnih veza, a naročito onih koji otežavaju nastanak i očuvanje aktuelnih (embrionalnih) demokratskih procesa i odnosa koji se uspostavljaju na Balkanu. Ne dakle, utvrđivanjem pojedinog "uzroka" ove ili one pojave u društvenoj stvarnosti, već sistematskom analizom postojeće političke kulture u odnosu na onaj "vrednosni sindrom" koji svaka politička kultura mora da poseduje, da bi s punim pravom mogla sebe nazivati *demokratskom*. U vezi s tim, međutim, valja pomenuti da se demokratskim vrednostima ne može osporavati i gotovo sasvim izvesno – kauzalno delovanje. Jer, tragati za vrednosnim pretpostavkama demokratije zapravo znači indirektno tragati za (kulturnim) uzrocima, uspelog ili neuspelog, "presađivanja" različitih demokratskih institucija iz demokratski "razvijenih" u "nerazvijene" društvene i političke sredine.

Naše istraživanje polazi od generalne pretpostavke da se *demokratske vrednosti*, tj. demokratska politička kultura, i sama *demokratija* nalaze u uročno-posledičnoj vezi, ali i u funkcionalnoj međuzavisnosti. Kao i sve ostalo u ljudskom svetu, demokratija i njene kulturne pretpostavke, se samo teorijski mogu razlučivati, jer u stvarnosti čine celinu; na pr. *kultura dijaloga* i *politička tolerancija* su, koliko posledice, toliko i uslovi, hipotetički zamišljene "prave demokratije". Izvesni "apriorni vrednosni elementi" demokratije, ujedno su i njeni – minimalni uslovi ili *razlozi* (konstituensi), koji, logički nužno – prethode demokratiji, iako se u stvarnosti javljaju istovremeno s njom. Na neospornu dijalektiku između posledice i njenih uzroka u oblasti političkih odnosa kao i na očiglednu kulturnu predodređenost politike, ukazao je na jednom mestu veoma ubedljivo Ž. Ž. Ruso, ističući sledeće: "Da bi jedan mlad narod mogao da razume zdrava politička načela i da se upravlja prema osnovnim pravilima koja postavlja opstanak države, trebalo bi da *posledica može postati uzrok*; da socijalni duh, koji treba da bude rezultat uspostavljanja države, vlada prilikom samog tog uspostavljanja; i da *ljudi pre zakona budu ono što treba da postanu pomoću njih*." (Žan-Žak Ruso: *Društveni ugovor*, Filip Višnjić, Beograd, 1993., str. 55-56; kurziv je naš.)

Dosadašnja istraživanja političke kulture, pokazala su da političke institucije predstavljaju prazne ljuštore (kvazi)društvenosti, ukoliko nisu prožete određenim tipom političke kulture, tj. onim znanjima, vrednostima i stavovima koji tek mogu dati smisao političkim procesima. To pogotovo važi za demokratske institucije, odnosno demokratiju, koju, jednostavno, nije moguće zamisliti bez samosvesnih, slobodnih pojedinaca i njihovih građanskih vrlina objektiviranih u političkoj kulturi. Međuzavisnosti političke kulture i politi-

čkih institucija su postali svesni i svi oni državnici i političari koji su, u pokušaju da "instaliraju" političku demokratiju, najveću pažnju obratili na neke njene formalne uslove (ustav, institucije, partije), zaboravljajući pritom na njene vrednosne komponente i redovno stizali samo do - pola puta. Jer, prava "istina" o stabilnosti i efikasnosti demokratske vlasti, sastoji se u tome da ona ne zavisi samo od sopstvene strukture, već i od normi političke kulture. Politička kultura je sastavni deo jednog šireg procesa u okviru ukupnog društvenog i političkog života čija je osnovna funkcija, pre svega, da artikuliše želje, preferencije i interese građana i preobrazi ih u relevantne političke zahteve. Ona je integralna celina političkih stavova, vrednosti, tradicije, socijalizacije, institucija, materijalnih pretpostavki, kao i svih drugih kulturnih fenomena koji se tiču političkih odnosa i mehanizama osvajanja i ostvarivanja vlasti. Jer, kao što opšta kultura nije tek neki "sektor" društva među ostalima, tako i politička kultura prožima svojim duhom celokupnu sferu politike, ne odvajajući njenu "sadržajnu" od "proceduralne" ili pak, "materijalne" strane. U složenom "univerzumu" političke kulture, nema nevažnih faktora, na šta posebno upućuje i jedno skorije a celovito viđenje političke kulture: "Pojam "političke kulture" je relativno nov i predstavlja najširu osnovu za analizu i objašnjenje društvenih i političkih pojava, pošto obuhvata i povezuje mnoge politički relevantne segmente kulture: *tradiciju, običaje, mitove, simbole, obrasce ponašanja, stavove, uverenja, filozofiju istorije i predrasude*; dakle, sve ono što se u *implicitnoj i eksplicitnoj* kulturi jednog društva odnosi na političke ustanove i politički život u najširem smislu reči." (Žarko Trebješanin: *Politika i duša*, Vreme knjige, Beograd, 1995., str. 102-103.) Funkcija normi političke kulture, dakle, izražava se prevashodno u predodređivanju i limitiranju pitanja i problema koji uopšte mogu biti predmet političkog odlučivanja. U tom smislu, vrednosti i osnovne karakteristike političke kulture mogu, kako da pospešuju tako i da sprečavaju mnoge nerealizovane zahteve da se izraze, jer ono što za jedan politički sistem može biti prihvatljiva politička tema, za drugi može predstavljati pravi "tabu" kome se unapred uskraćuje i sama mogućnost problematizovanja. Čak i u okviru istog sistema, *in actu*, polarizovane političke kulture često zastupaju različite kulturne norme, s obzirom na etničke, klasno-slojne, profesionalne ili neke druge razlike njihovih fizičkih nosilaca. uspostavljaju načelni odnosi između društva i institucionalizovane politike, a koji prethode donošenju ključnih političkih odluka. To navodi na jednostavan zaključak da zahtevi koji su u skladu sa normama postojeće političke kulture, imaju daleko veću šansu za političku eksplikaciju, od onih kod kojih takav sklad ne postoji. Politička kultura gotovo da predstavlja jednu nezavisnu varijablu, situiranu u "srednjim" nivoima politike, od koje umnogome zavisi i kvalitet samog političkog sistema. Ona određuje društveno prihvatljive vrednosti koje građani, samostalno ili u zajedništvu s drugim, očekuju da realizuju putem političke akcije. Politička kultura je osnovni regulator "razmenskog procesa" između društva i političkog sistema, jer formira specifičan senzibilitet pripadnika društva u pogledu samih sadržaja političkih zahteva. "Svako društvo ima sopstvene političko-kulturne toteme i tabue, sopstvene ciljeve i pretpostavke koje ono tretira kao svete i nepovredive. Ove vrednosti su izvan domena diskusije i otuda se zahtevi i želje koji ove vrednosti dovode u sumnju teško preobražavaju u političke alternative. U procesu političke socijalizacije pripadnici društva stižu visok stepen privrženosti ovim vrednostima, tako da one vrlo teško podležu procesu promena." (David Easton: *Sistem Analysis of Political Life*, str. 107; navedeno prema: Milan Podunavac, *Politička kultura i politički odnosi*, Radnička štampa, Beograd, 1982., str. 192.) Stoga, samo oni zahtevi koji su prošli specifični političko-kulturni "filter", mogu da utiču na politički sistem, s obzirom na to da su "centralne političke vrednosti" političke kulture, u isto vreme i osnovni kriterijumi u određivanju koje su želje

politički relevantne a koje nisu. Kako ističu i Almond i Verba - "ukoliko politička kultura nije sposobna da podržava demokratski sistem, šanse za uspeh ovog sistema su male." (Gabriel Almond & Sidney Verba: *The Civic Culture*, Princeton, 1963. p.p. 356.)

Politička kultura je, kako se još tvrdi - "oblast političkih ideja, verovanja, mitova, formula legitimizacije, vrednosnih opredeljenja, predstava, stereotipova, ali i na ovima zasnovanih ustanova, postupaka, procedura, ponašanja." (Vojislav Stanovčić: *Politička kultura i politički život*, u: *Enciklopedija političke kulture*, Savremena administracija, Beograd, 1993., str. XIII) Impregniranost standarda, vrednosti, stavova i afekata političke kulture u celinu političkih procesa, je jedna je od temeljnih odrednica savremenih demokratskih političkih sistema. Toga je, premda sa izvesnim zakašnjenjem, postala svesna i savremena politikologija, jer u njoj istaknuto mesto zauzima upravo istraživanje ključnih političkih vrednosti, pogleda, simbola, standarda i oblika političkog ponašanja, objedinjenih sintetičkim pojmom - *političke kulture*. Još jednom, najopštije govoreći, politička kultura predstavlja - "onaj deo opšte kulture koji obuhvata vrednosti, uverenja, stavove, simbole, sklonosti i obrasce ponašanja u odnosu na politiku i politička pitanja, kao i ona pitanja koja se odnose na opšte uslove zajedničkog života u jednom društvu i na izbor pravaca i ciljeva ukupnog društvenog razvitka (upravljanje razvojem)." (M. Matić - M. Podunavac, *Politički sistem*, Institut za političke studije, Beograd, 1994., str. 438.)

Na osnovu prethodnih određenja, vidljivo je da pojam političke kulture obuhvata jednu prilično razučenu oblast ljudskih vrednosti i kolektivne prakse. Zapravo, ako se politika, čak i u svom užem smislu, određuje kao "onaj društveni sektor u kojem se određuju oni koji upravljaju i procedure prema kojima to čine", a koji nam, pritom, "otkriva humani ili nehumani karakter čitavog kolektiviteta" (Rejmon Aron: *Demokratija i totalitarizam*, Izdavačka Knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1997., str. 32.), jasno je da korpus njenih "pozadinskih vrednosti" (Rawls/Rols) mora biti tako široko koncipiran da supsumira gotovo sve aspekte kolektivnog života u jednoj političkoj zajednici. Kako ističe Dž. Rols, ideje i vrednosti *opšte kulture* (koja, zapravo, *in actu*, nikad ne može biti "opšta", već se pre može govoriti o pluralizmu kultura, ili o borbi dominantne kulture sa njom potčinjenim potkulturama), čine samo deo "*javne političke kulture*" i političke koncepcije jednog demokratskog društva. Moderno demokratsko društvo nije ni "udruženje" ni "zajednica", pa ga karakteriše pluralizam nekompatibilnih *sveobuhvatnih* religijskih i moralnih doktrina, od kojih građani nijednu ne afirmišu generalno. Ove doktrine čine tzv. nejavnu ili "pozadinsku" osnovu opravdanja za fundamentalna politička pitanja, za razliku od *političke koncepcije*, koja je javna i zajednička svima i afirmiše eminentno političke, a ne sve vrednosti. Građani u demokratskim režimima na sopstveni društveni poredak, ne gledaju kao na čvrst "prirodni" poredak, niti kao na institucionalnu hijerarhiju određenu religijskim ili aristokratskim vrednostima. Osnova društvene stabilnosti "dobro uređenih ustavnih režima", po ovom autoru, nije u saglasnosti u "sveobuhvatnim doktrinama", već u političkoj koncepciji - ukoliko ona može da postane središte tzv. "preklapajućeg konsenzusa" razložnih doktrina (u koje spadaju, na primer, i religijska uverenja koja mogu da podrže ustavni režim). Jednom rečju, politička koncepcija dobro uređenog demokratskog društva se ne formuliše prema nekoj sveobuhvatnoj metafizičkoj doktrini, već prema nekim fundamentalnim idejama koje su latentno prisutne u njegovoj "javnoj političkoj kulturi". (Džon Rols, *Politički liberalizam*, Filip Višnjić, Beograd, 1998. str. 212-213.)

Dakako, tu negde između "intuitivnih" ideja prisutnih u javnoj političkoj kulturi i "sveobuhvatnih doktrina", krije se i najveće iskušenje za sve konkretne demokratske sisteme. Kako na jednom mestu, priznaje i sam Rols, nema načina da politička koncepcija izbe-

gne društvene uticaje koji favorizuju neke od doktrina u odnosu na druge, dok, u isto vreme, postojeća politička koncepcija ima udela u tome koje će sveobuhvatne doktrine istrajati i pridobiti sledbenike tokom vremena. Ovde valja posebno pomenuti i P. G. Kilmansega (Kielmansegg) i njegovu izričitu tvrdnju da je - "od samog početka demokratski konsenzus ugrožen u svojoj suštini." Svaka demokratija, po ovom autoru, susreće se sa tri vrste pluralizma: (a) *interesa*, (b) *vrednosti* i (c) *identiteta*. Ona podnosi priličnu količinu pluralizma interesa, teže joj ide sa pluralizmom vrednosti, a najteže sa pluralizmom identiteta. Tamo gde se radi o udelu o deljivim dobrima, postoji mogućnost sporazuma i kompromisa, dok ista mogućnost ne postoji kad se radi o vrednostima (koje zapravo, moraju da slede imperativ "ili...ili") i identitetima (koji računaju sa formiranjem "mi"-svesti). (Peter Graf Kielmansegg: "*Koliko pluralizma podnosi demokratija?*", Gledišta, Beograd, br. 3.4/1991, str. 39.) Rečju, savremena demokratija nije najpogodniji politički okvir za rešavanje svih mogućih društvenih sukoba, niti je "kao takva" moguća ukoliko u njoj već ne postoji neki bazični "vrednosni konsenzus". Slično smatraju i mnogi drugi autori, među njima i F. Fukujama, ističući da je sposobnost demokratije da miroljubivo rešava sukobe najveća kada ti sukobi nastaju između takozvanih "interesnih grupa" koje dele veći, prethodno postojeći konsenzus (na osnovu vrednosti i pravila igre) i kada su sukobi prvenstveno ekonomske prirode. Sve druge vrste neekonomskih sukoba, poput nasleđenih društvenih statusa ili nacionalnosti, demokratija ne može naročito dobro da rešava, jer su oni daleko tvrdokorniji. "Liberalna demokratija može da bude funkcionalnija za društvo koje je već dostiglo visok stepen društvene jednakosti i konsenzusa u pogledu određenih društvenih vrednosti. Ali za društva koja su jako polarizovana kada su u pitanju socijalna klasa, nacionalnost ili religija, demokratija može da bude formula za pat poziciju i stagnaciju." (Frensis Fukujama, *ibid*, str. 140.) Razlozi za to, leže u "timotičkim" korenima religije i nacionalizma usled kojih su konflikti u vezi sa vrednostima potencijalno mnogo opasniji od konflikata oko materijalnog bogatstva. Za razliku od novca, koji se može i drugačije podeliti, dostojanstvo i svetinje su nedeljivi, tj. ili se priznaju ili ne. Ili, kako kaže i R. Dal - "sa uvećanjem snage i različitosti supkultura u zemlji, izgledi za nastanak poliarhije se smanjuju." (Robert Dal, *Demokratija i njeni kritičari*, CID, Podgorica, 1999., str. 343.)

Prethodni zaključak naročito važi za političke kulture (postsocijalističkih) društava na *Balkanu*, čije osobine ovde možemo samo lapidarno odrediti odnosno nagovestiti. Pomenute kulture se veoma razlikuju, u zavisnosti od ekonomskog i društvenog razvoja, političkog sistema i njihovih najvažnijih aktera, no u isto vreme imaju i određene sličnosti. "Sa gledišta savremene evropske tipologije političkih kultura na Balkanu, preovlađuju pasivne, posmatračke, kljentističke a manje aktivne, protestne, autonomne i građansko-participativne vrste političke kulture. Ovi tipovi političke kulture, kao subkulture, formiraju se u svim balkanskim društvima, u zavisnosti od stepena socijalno-ekonomskog statusa njihovih pripadnika, od njihovog obrazovanja, uzrasta, pola i pripadnosti socijalno-profesionalnim, etničkim, religioznim i političkim grupama i organizacijama." (Vjekoslav Butigan: *Politička kultura na Balkanu*, Filozofski fakultet, Niš, 2000., str. 7-8.) Dosadašnja proučavanja političke kulture na Balkanu pokazala su da su temeljne političke vrednosti (naročito one koje se tiču nacionalnog i religijskog identiteta), najstabilniji deo političke kulture, dok je poverenje u vladajuće elite znatno labilnije i zavisno od efikasnosti vođa, vladinih organa i službenika. No, isto tako je nesumnjivo (i za naše istraživanje važno), da političke krize i nezadovoljstvo građana vladom, režimom ili materijalnim stanjem (što na Balkanu nije redak slučaj), može dovesti do promena pojedinih elemenata ili čak čitave političke kulture. Postojanost političkih kultura u balkanskim društvima obezbeđivala je, pre svega, tradicio-

nalistička kultura sa svojim vrednostima, pa su i nakon pokušaja nekadašnjih totalitarnih režima da stvore novog "socijalističkog čoveka", u političkim kulturama socijalističkih zemalja znatno prisutna jaka nacionalistička i religijska obeležja, agresivnost kao i pritisci, manipulacija i neizbežni - autoritarizam. Na ove strukturne karakteristike balkanske političke kulture, nije mogla da utiče čak ni ideja o ujedinjavanju balkanskih naroda u različitim varijantama, koja se povremeno javljala. Ona je, razume se, podsticala religijsko-duhovnu integraciju balkanskih naroda kroz pravoslavlje, literaturu, umetnost i neke zajedničke kultove patrijarhalnih seoskih zajednica u kojima su živeli. Raskol između katoličke i pravoslavne crkvene organizacije, međutim, dovodio je najčešće do toga da pravoslavne balkanske zemlje budu sistematski zanemarivane u zapadnim političkim integracijama. Velika politička i ekonomska granica Evrope i Zapada uopšte, na Balkanu se podudara sa istorijskom podelom između Austrougarskog i Otomanskog carstva duž granice koja razdvaja Sloveniju i Hrvatsku od ostalih ex-jugoslovenskih republika. (Semjuel Hantington: *Sukob civilizacija*, CID, Podgorica, Romanov, Banja Luka, 2000., str 177.) U isto vreme, "borbe oko centra crkvene vlasti i ostvarivanja dominacije preko crkvene hijerarhije pojedinih klerikalnih krugova, kao i borbe oko crkvene autonomije (autokefalnosti), uticale su na jačanje etničkih osnova nacionalnih i imperijalnih ideologija, političke i državne parcijalizacije, regionalizacije i negovanja kultova etničkih država, dinastija, vladara i patrijarha." (Vjekoslav Butigan, *ibid*, str. 29.) Osnovne vrednosti pravoslavnog hrišćanstva su pritom, ostavile veliki trag u političkoj kulturi, prvenstveno putem mitova o božanski "izabranom" narodu i njegovoj svetoj misiji spasavanja naroda na Balkanu, koji su, u kombinaciji sa tradicionalno-paganskom narodnom kulturom, doprineli stvaranju ideološkog arhetipa harizmatičkog vođe na Balkanu. Zanimljivo je da u političkoj kulturi balkanskih društava, odnos prema sopstvenim vođama izrazito protivurečan, gotovo shizofren. Ambivalentan odnos straho-poštovanja prema vođama ponajbolje se ogleda u tome što se u mirnim periodima, oni neprilično slave i obasipaju poklonima, dok se u kriznim situacijama, ljubav prema vođi najčešće pretvara u mržnju i negiranje bilo kakvih zasluga. Podanička politička kultura i njen individualni korelat - autoritarna ličnost, usmereni su ka jednoobraznom načinu mišljenja, vrednovanja i ponašanja i donose sudove bez jasnih kriterijuma, najčešće na iracionalan način. Za razliku od slobodnog, racionalnog i demokratski usmerenog građanina, autoritarna ličnost (prosečnog birača na Balkanu) je nesigurna u sopstveno prosuđivanje i najvažnije političke odluke prepušta vođama, što je, ujedno, i najveća prepreka demokratskoj transformaciji balkanskih zemalja. Sledeća velika prepreka nalazi se u nepostojanju razvijenog civilnog društava, usled čega je je, nakon sloma socijalizma, u njima došlo do srozavanja osnovnih kulturnih i političkih vrednosti, uzrokujući pravu društvenu anomiju i kriminalizaciju, kako građana tako i države sa njenim institucijama. Opšta nestabilnost postsocijalističkih zemalja Balkana, posledica je odsustva spontane politike civilnog društva koju odlikuje individualna i grupna aktivnost građana za zadovoljavanje individualnih i zajedničkih potreba izvan okvira države. Bazične vrednosti "političkog etosa" građanskog društva, koje čini najširu socijalnu bazu savremene demokratije, su tolerantnost, dijalog, kompromis, izbegavanje nasilja, racionalnost i humanost. Nasuprot njima stoje strogi kolektivizam, autoritarnost, tribalnost, fatalizam, etnocentrizam, militarizam, mitomanstvo, politička apatija, cinizam, ekstremizam, nostalgija za "dobrim starim" socijalističkim vremenima kao i orijentacija ka regresivnoj retradicionalizaciji uopšte. Ovome se, dakako, pridružuje i nepoverenje građana u institucije postojećih političkih sistema a sa tim i kriza njihove legitimnosti.

Srećom, strukturne promene u postsocijalističkim društvima na Balkanu koje su započete, mogu dovesti do preraspodele društvene i političke moći i, kroz tržišnu ekono-

miju, mirnu partijsku utakmicu i pravnu državu, omogućiti političku toleranciju, institucionalnu kontrolu vlasti i razgradnju autoritarnog tipa ličnosti. Demokratske privredne i društvene reforme pospešuju građansku inicijativu, tolerantnost, solidarnost i odgovornost, stvarajući od građanske kulture sigurnu branu od opasnosti nekog novog totalitarizma. Kako će se pretpostavljena transformacija odvijati u svakom od konkretnih balkanskih društava, razume se, tek ostaje da se vidi i teorijski sagleda, čemu će sa svoje strane, nadamo se, doprineti i naše istraživanje.

Na kraju, valja istaći i to da ne treba očekivati da sadržaji pretpostavljene (demokratske) političke kulture budu proporcionalno raspoređeni među svim pripadnicima jednog društva ili naroda na Balkanu, niti se to uzima kao nekakav *conditio sine qua non* demokratije. Saglasnost o demokratskim vrednostima svakako pomaže stabilnosti demokratije, ali ni heterogena politička kultura nije nepremostiva prepreka za nju: činjenično stanje u najrazvijenijim demokratijama danas, govori da se komponente političke kulture znatno razlikuju između veoma izdiferenciranih slojeva, klasa, generacija, profesija, regija, etc, unutar jednog te istog društva, a da to, ukoliko su ostale institucije društva demokratski uređene, ne dovodi samu demokratiju u pitanje. Dakako, to što demokratija ne računa na jednoobraznost političke kulture, ne može imati za cilj ni nekakvo anarhično "gomilanje" političkih (pot)kultura, niti njihovu preoštru polarizaciju. Rečju, koliko je demokratija uslov izjednačavanja političkih kultura, toliko je i njihovo ujednačavanje uslov demokratije, pa se jedan deo istraživanja mora pozabaviti i mogućnostima smanjivanja njihovih razlika, kako unutar jedne države, tako i između samih država i nacija na Balkanu.

Najvažniji eventualni rezultat našeg istraživanja bio bi u testiranju, odnosno proveru naše osnovne hipoteze da se demokratska transformacija ne može u potpunosti sprovesti ukoliko se zanemare njene političko-kulturne dimenzije. Ovo stoga, jer smatramo da se političko ponašanje ne može do kraja i bez ostatka objasniti isključivo kratkoročnim i "racionalnim" interesima političkih aktera, kao navodno glavnih motivacionih poluga svake političke akcije. Izvan i pre svih istorijskih okolnosti koje su do njega dovele, opredeljenje za demokratiju je u vezi sa bitnim atributima čoveka, u onome što čini *differentia specifica* čoveka kao čoveka, a to je, njegovo *dostojanstvo* – želja za priznanjem (Fukujama), iz koje se, u krajnjem, mogu izvesti sve ostale njegove manifestacije. Kako je isticao još I. Kant, čovek je biće obdareno slobodom, pa ne bi smelo da se zadovoljava time da uživa u "prijetnosti života" koju može da mu pruži vlada; njemu treba da je važniji *princip* po kome bi sam sebi mogao pribaviti to blagostanje. "Biće obdareno slobodom – svesno svoje prednosti nad životinjom – na osnovu formalnog principa svoje slobodne volje može i treba, dakle, da zahteva za narod kome pripada samo takvu vladavinu u kojoj je taj princip zakonotvoran, što znači da pravo ljudi koje treba da slušaju mora biti preče od svih obzira prema blagostanju i da je je to svetinja uzvišena iznad svake cene (korisnosti) u koju ne sme da dirne nijedna vlada, ma kako inače bila dobričina", zaključuje Kant (Immanuel Kant: *Um i sloboda*, str. 186.). Ono što Kant naziva "formalnim principom slobodne volje", razume se, daleko je od svake formalnosti i tiče se suštinskih razloga čovekove slobode i dostojanstva. Opredeljenje za demokratiju je autonoman i slobodan ljudski čin koji, same po sebi, ne mogu garantovati ni ekonomija ni industrijalizacija ni urbanizacija, niti bilo koji drugi činilac moderne demokratije posmatran ponaosob, već samo njihova celina uz postojanje demokratski nastrojenih *ličnosti* jednog društva. Kako rezimira u novije vreme ovde već pomenuti Fukujama, nema demokratije bez - "demokratskog čoveka koji želi i oblikuje demokratiju, kao što ona oblikuje njega." (Frensis Fukujama, *Kraj istorije i poslednji čovek*, 155.) Rečju, demokratija se ne može zadobiti ako značajan broj građana nije kadar da svoj život i

udobnost stavi na kocku zbog nje same. Hrabrost za jednu takvu žrtvu ne može doći iz onog dela duše kojim dominiraju materijalne vrednosti, već jedino iz njenog "timotičkog dela" kojim vladaju ponos i čast. "Homo oeconomicus", ili idealan "buržuj" za to sigurno nikada neće biti sposoban, jer će njegova "račundžijska logika" uvek rezultirati zaključkom da ne treba nepotrebno reskirati vlastiti život. Samo čovek koji drži do svog sopstvenog dostojanstva, čovek čija se vrednost sastoji u nečem daleko višem od sklopa nagona od kojih je satkano njegovo biološko biće - jedino takav čovek je spreman da ostvaruje demokratske ciljeve i za njih plaća vazda previsoku cenu u nezadovoljenim željama. S tim u vezi, demokratija nikada ne ulazi na "mala vrata" u političku arenu - u određenom trenutku ona proizlazi iz namerne i kulturnom nadahnute političke odluke da se samo-uspostavi ili makar počne sa sopstvenom realizacijom.

Metodološki pristup

Naše istraživanje spada u red teorijskih istraživanja, što je odredilo i izbor metoda potrebnih za njegovu realizaciju. Kako se već moglo naslutiti, ono će se prevashodno temeljiti na *hermeneutičkoj* metodi, odnosno, tumačenju, razumevanju kao i "kritičkom čitanju" domaće i strane literature iz ove oblasti. U konkretnom smislu, ono će, dakle, uglavnom biti vođeno *analizom* i kritičkim *tumačenjem* dostupnih tekstova posvećenih političkoj kulturi balkanskih naroda, tragajući za njenim teorijskim interpretacijama, dovodeći iste u vezu sa društveno-istorijskim tлом na kome izrastaju i kome se, kao refleksi aktuelnih političkih zbivanja, neumitno vraćaju. Kada je reč o empirijskoj verodostojnosti, rad će se pretežno oslanjati na nalaze već obavljenih relevantnih empirijskih istraživanja domaćih i stranih autora iz odnosne oblasti. Naše sopstveno empirijsko istraživanje nije u planu, ali će se neka od pitanja za koje smo zainteresovani naći u anketnom upitniku zajedničkom za čitav istraživački projekat, čiji je naša istraživačka tema organski deo.

HIPOTEZE

1. Istorijski dodiri i akulturacioni procesi između više različitih kultura i civilizacija i izvorne kulturne baštine balkanskih naroda, uticali su na nastanak *balkanske političke kulture* koja, uz izvesne varijetete, sadrži i neke zajedničke odlike karakteristične za sva balkanska društva.
2. *Autoritarni politički obrasci* i *kolektivističke vrednosti* predstavljaju dominantne karakteristike političke kulture Balkana i protežu se od vrhova vlasti, preko institucija, do gotovo svih oblika društvenosti i svakodnevnih ljudskih aktivnosti u okviru tzv. primarnih grupa.
3. Kulturni fundus na kome počiva politički život naroda na Balkanu, pokazuje *visoku rezistentnost*, pa se i nakon demokratskih promena, najveći broj partija i ostalih političkih subjekata legitimiše i nadahnjuje pre svega kolektivističkim vrednostima (na pr. zastupanjem "nacionalnih interesa"), a tek zatim - promovisanjem građanskih sloboda i prava, odnosno individualizmom.
4. Kočnice procesima demokratizacije, racionalizacije i modernizacije na Balkanu predstavljaju jake *tradicionalističke* i *antimodernizacijske tendencije*, koje su u prošlosti gotovo redovno bile začinjene nacionalnim ekskluzivizmom, političkim mitomanstvom pa i velikodržavnim aspiracijama.

5. Kao posledica autoritarizma, tradicionalizma i kolektivizma, legitimitet vlasti u balkanskim zemljama je pretežno *harizmatiskog tipa*, za čije se ostvarenje od društva traži da uloži gotovo sve svoje materijalne, političke, duhovne i ljudske potencijale.
6. Usled dejstva sličnih istorijskih, civilizacijskih i socijalnih okolnosti, sve političke kulture na Balkanu ispoljavale su (i još uvek ispoljavaju) brojne *negativne psiho-kulturne karakteristike* - u svim balkanskim društvima vladaju slični ili isti etnički stereotipi kao i "etnička distanca" prema pripadnicima drugih naroda ili nacionalnih manjina.
7. Građani balkanskih društava su još uvek *privrženi onima koji su na vlasti*, premda u nešto manjoj meri nego ranije, što govori o blagom osipanju ultimativnog političkog autoriteta. Sporadično se javljaju demonstracije uperene protiv nekih mera vlasti, ali samo u vezi sa materijalno-profesionalnim interesima (štrajkovi radnika protiv zakona o privatizaciji, "okupacije" saobraćajnih čvorišta od strane seljaka protiv uplaćivanja dela sredstava za penzije i sl.), dok ostali aspekti političkih i ljudskih prava i sloboda uglavnom ostaju po strani od interesovanja najšire populacije.
8. Građani balkanskih društava sebe još uvek *ne* doživljavaju u punoj meri kao racionalne *subjekte* (a ne puke "objekte") političkog sistema. Rezultati glasanja pokazuju nedovoljnu razvijenost stroge političke evaluacije učinaka vlasti po principu: za ispunjena obećanja - reizbor, za neuspeh - uskraćivanje glasova.
9. Posmatrana u celini, balkanska politička kultura predstavlja odstupanje od (uvek postulirane!) *demokratske političke kulture* - prevashodno bazirane na racionalizmu, skepticizmu, individualizmu, materijalizmu i liberalizmu - spremne da samoj sebi stalno postavlja pitanje o sopstvenoj svrhovitosti; demokratska politička kultura sadrži sposobnost samokritičnosti i unutrašnjeg osporavanja, dovođenja u pitanje njoj imanentnih ideja, institucija i procedura - u ime nedogmatske rasprave koja ostaje povesno otvorena ad infinitum.
10. Politička kultura na Balkanu, spada u red *heterogenih* političkih kultura, pa različite političke orijentacije i vrednosne preferencije zavise od socio-ekonomskog i obrazovno-profesionalnog statusa građana, kao i od njihove regionalne pripadnosti.
11. U najdubljim slojevima socijalno-nesvesnog i političke kulture balkanskih naroda (kao, uostalom, i kod svih drugih naroda), dominiraju pre svega simboli posvećenja, žrtvovanja, svetle i herojske prošlosti, koje prati i neizbežna retorika o izabranosti, jedinstvenosti, samodovoljnosti i sl. U *kriznim periodima* društva (koji zapravo predstavljaju jedan od toposa političke istorije balkanskih naroda), međutim, ovo mitomanstvo biva lako politički instrumentalizovano - što doprinosi izolaciji, uzajamnom nepoverenju, podozrivosti, pa i ratnim sukobima sa drugim nacijama i državama u sopstvenom okruženju.

Način istraživanja i saopštavanja rezultata

Način istraživanja i strukturu rada, u najvećoj meri određuje činjenica da on mora biti kompatibilan sa projektom *Instituta za društvena istraživanja* Filozofskog fakulteta u Nišu, koji će se sprovoditi u naredne tri godine. U prvom, uvodnom delu rada izvršićemo *temeljnu analizu osnovnih relevantnih pojmova* ("kultura", "politička kultura", "nacionalni karakter", "nacionalne političke kulture" i sl.). Pritom se sadržaji ovih pojmova moraju što strožije i preciznije odrediti, u odnosu na njihove popularne, kolokvijalne dimenzije značenja. Propitivanje sadržaja ovih pojmova gotovo da se nameće samo po sebi u istraživanju

onih fenomena koji imaju "političko" i "kulturno" kao svoje nominalne odrednice, a "balkanska politička kultura" zasigurno spada u njih. U narednom segmentu rada ponudili bismo *opšti pregled teorija političke kulture* i ukazali na neke *najvažnije karakteristike balkanske političke kulture*. U tipologijama političke kulture preovladavaju pre svih, njihova dva osnovna tipa – a) tzv. *subjektivističke* teorije koje ističu značaj stavova, osećanja i vrednosnih orijentacija pojedinačnih aktera političkog života prema političkoj stvarnosti, i b) tzv. *objektivističke* teorije koje apostrofiraju političko ponašanje, tj. političku akciju kao objektivnu i za politički život jedino značajnu dimenziju političke kulture. Iz mnoštva pitanja koje ćemo problematizovati unutar ovoga segmenta istraživanja, posebno izdvajamo kao važne: istraživanje mitskih elemenata kolektivnog identiteta balkanskih naroda kao i mogućnosti njihove političke instrumentalizacije, proučavanje etničkih i drugih stereotipa i predrasuda kao socijalno-psiholoških generatora političkih konflikata, proučavanje stabilnosti političke kulture i mogućnosti njihove transformacije i dr. Finalni deo rada predstavljao bi *pokušaj sinteze stavova* iznetih u prethodnim delovima, odnosno konceptualizacije korišćenih pojmova u tumačenju jednog takvog krupnog socijalnog i političkog fenomena kakav je transformacija političke kulture balkanskih naroda i njena uloga u balkanskim i evropskim integracijama. Osnovno pitanje na koje ćemo pokušati da odgovorimo u ovom delu rada najsažetije bi se moglo formulisati na sledeći način – koji bi to političko-kulturni "sindrom" na geopolitičkom prostoru čitavog Balkana - nakon razgradnje sistema "real-socijalizma" i potonjih međuetničkih sukoba - omogućio brže ostvarivanje političkih programa zasnovanih na vrednostima građanskog univerzalizma

Dinamika realizacije istraživanja

1. Prikupljanje sekundarne istraživačke građe (1/1/02 - 1/4/02)
2. Obrada sekundarne istraživačke građe (1/4/02 - 1/7/02)
3. Izrada teorijsko-metodološkog okvira istraživanja (1/7/02 - 1/10/02)
4. Izrada instrumenata istraživanja (1/10/02 - 1/12/02)
5. Teorijsko-metodološka rasprava o projektu (priprema okruglog stola: eksperti i istraživački tim) (1/12/01 - 1/1/03)
6. Obuka istraživača za terensko istraživanje (1/1/03 - 1/2/03)
7. Terensko istraživanje (1/2/03 - 1/3/03)
8. Obrada empirijskih rezultata (1/3/03 - 1/6/03)
9. Analiza i interpretacija empirijskih rezultata (1/6/03 - 1/12/03)
10. Teorijsko-metodološka rasprava o projektu (priprema okruglog stola: eksperti i istraživački tim) (1/12/03 - 1/1/04)
11. Kompariranje dobijenih empirijskih rezultata o kulturnim i etničkim odnosima na Balkanu sa evropskim standardima u ovoj oblasti (1/1/04 - 1/4/04)
12. Formiranje strategije globalnog i regionalnog razvoja i integracije Balkana u strukturu EU (1/4/04 - 1/7/04)
13. Modeliranje novog koncepta kulturne politike i međuetničkih odnosa u Srbiji, SR Jugoslaviji i na Balkanu (1/7/04 - 1/10/04)
14. Prognoza srednjoročnih i dugoročnih tendencija o razvoju i integracionim procesima na Balkanu i u Evropi i njihovim akterima (1/10/04 - 1/1/04)

Literatura

1. Almond A. Gabriel: Politička istraživanja kulture, *Treći program*, Beograd, br. 86-87/1990.
2. Almond Gabriel & Verba Sidney: *The Civic Culture*, Princeton, 1963.
3. Almond Gabriel A., Powel G. Bingham: *Comparative Politics*, Boston - Toronto: Little, Brown and Co., 1978.
4. Almond Gabriel: *Comparative Politics*, Little Brown and Comp., Boston, 1965.
5. Almond, G. A. and S. Verba (eds.): *The Civic Culture Revisited*, Boston, Little, Brown, 1980.
6. Anderson Benedict: *Nacija: zamišljena zajednica (razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma)*, Školska knjiga, Zagreb, 1990.
7. Aron Remon: *Demokratija i totalitarizam*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1997.
8. Beer Samuel H. - Ulam Adam B.: *Patterns of Government*, London, Rondon House, 1962.
9. Berend Ivan: *Centralna i Istočna Evropa 1944 - 1993*, CID, Podgorica, 2001.
10. Bibo Ištvan: *Beda malih istočno-evropskih država*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1996.
11. Bilefeld Uli: *Stranci: Prijatelji ili neprijatelji*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1998.
12. Bluhm, W. T.: *Ideologies and Attitudes: Modern Political Culture*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1974.
13. Bugarski Ranko: *Jezik od mira do rata*, Biblioteka XX vek, 1995.
14. Butigan Vjekoslav: *Politička kultura na Balkanu*, Filozofski fakultet, Niš, 2000.
15. Butigan Vjekoslav: *Uvod u kulturu politike*, Grafika, Pirot, 1994.
16. Cvijić Jovan: Dinarski, centralni i panonski tip, u: *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd, 1966.
17. Čolović Ivan: *Bordel ratnika, Folklor, politika i rat*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1993.
18. Čolović Ivan: *Politika simbola*, Radio B92, Beograd, 1997.
19. Desroches Henri: *Sociologie de l'espérance*, Paris, Calmann-Lévy, 1973.
20. Devine, D.: *The Political Culture of the United States*, Boston: Little, Brown, 1972.
21. Domenak Žan Mari: *Evropa, kulturni izazov*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1991.
22. Dragičević – Šešić Milena: *Neofolk kultura. Publika i njene zvezde*, Sremski Karlovci - Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Z. Stojanovića, 1994.
23. Dugandžija Nikola: *Svjetovna religija*, Mladost, Beograd, 1980.
24. Dženkins Ričard: *Etnicitet u novom ključu*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2001.
25. Đordano Kristijan: *Ogledi o interkulturnoj komunikaciji*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2001.
26. Easton, David: *A Framework for Political Analysis*, Englewood Cliffs, NY, Prentice-Hall, 1965.
27. Eliade Mircea: *Mit i zbilja*, PlatΩ, Beograd, 1998.
28. *Etnopsihologija danas* (urednik Bojan Jovanović), Dom kulture "Studentski grad", Novi Beograd, 1991.
29. From Erih: *Zdravo društvo*, Rad, Beograd, 1983.
30. Fukujama Frensis: *Kraj istorije i poslednji čovek*, CID, Podgorica, 1997.
31. Gebhart, J.: Politička kultura i civilna religija, u: *Treći program*, br. III-IV, 1990.
32. Gerc Kliford: *Tumačenje kultura I-II*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1998.
33. Goldsvorti Vesna: *Izmišljanje Ruritanije, - imperijalizam mašte*, Beograd, 1998.
34. Golubović Zagorka: *Antropologija u personalističkom ključu*, Beograd – Valjevo: Gutenbergova galaksija/Valjevska štamparija, 1997.
35. Golubović Zagorka: *Stranputice demokratizacije u postsocijalizmu*, Beograd, Beogradski krug – Biblioteka Krug, 1999.
36. Gredelej Stjepan: Dominantne vrednosne orijentacije, u: Mladen Lazić et al: *Razaranje društva*, Beograd, Filip Višnjić i Filozofski fakultet, 1994.

37. Gredelj Stjepan: Vrednosno utemeljenje blokirane transformacije srpskog društva, u: *Račji hod: Srbija u transformacionim procesima*, priredio Mladen Lazić, Filip Višnjić, Beograd, 2000.
38. Habermas Jürgen: Državljanstvo i nacionalni identitet/ Razmišljanja o evropskoj budućnosti, *Filozofska istraživanja*, Zagreb, br. 40/1991.
39. Habermas Jürgen: Građanska neposlušnost - test za demokratsku pravnu državu, *Gledišta*, Beograd, br. 10-12/1989.
40. Heler Agnes: Lica multikulturalizma, *Književna reč*, Beograd, br. 11-12/1995.
41. Hobsbaum Erik: *Nacije i nacionalizam od 1780, Program, mit, stvarnost*, Filip Višnjić, Beograd, 1996.
42. Ilić Veselin: *Mitologija i kultura*, Književne novine, Beograd, 1988.
43. Ilić Veselin: *Religija i kultura*, Prosveta, Niš, 1995.
44. Jakšić Božidar (ur): *Frontiers*, Forum za etničke odnose, Beograd, 1997.
45. Jakšić Božidar (ur): *Rasizam i Ksenofobija*, Forum za etničke odnose, Beograd, 1998.
46. Jezi Furio: Mit i jezik kolektivnosti, u: *Mit, tradicija, savremenost* (zbornik), Nolit, Beograd, 1973.
47. Kalve Luj-Žan: *Rat među jezicima*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1995.
48. *Karakterologija Srba*, (uredio Bojan Jovanović), Naučna knjiga, Beograd, 1992.
49. Kasirer Ernst: *Filozofija simboličkih oblika*, drugi deo - *Mitsko mišljenje*, Dnevnik i Književna zajednica Novog sada, Novi Sad, 1985.
50. Kasirer Ernst: *Mit o državi*, Nolit, Beograd, 1972.
51. Kerčer I. Dejvid: Obredi moći, u: Čedomir Čupić: *Politička antropologija* (hrestomatija), Čigoja štampa, Beograd, 2002.
52. Kielmansegg Peter Graf: Koliko pluralizma podnosi demokratija?, *Gledišta*, Beograd, br. 3-4/1991.
53. Kiznije Žan: *Etnologija Evrope*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1996.
54. Konstantinović Radomir: *Filosofija palanke*, Beograd, Nolit, 1981.
55. Kronja Ivana: *Smrtonosni sjaj. Masovna psihologija i estetika turbo-folka*. Beograd: Intervision, 2001.
56. *Kulture u tranziciji*, urednik M. Prošić-Dvornić, Plato, Beograd, 1994.
57. Kuzmanović Bora: Autoritarnost kao socijalnopsihološka karakteristika, u: *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*.
58. Kuzmanović Bora: Etatizam kao specifičan oblik autoritarne svesti, u: *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*.
59. Linc Huan, Stepan Alfred: *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Filip Višnjić, Beograd, 1998.
60. Marić Jovan: *Kakvi smo mi Srbi?, prilozi za karakterologiju Srba*, »Slobodan Jović«, Beograd, 1998.
61. Marić Jovan: *Kuda idu Srbi? (Kakvi smo mi Srbi - drugi deo)*, Megraf, Beograd, 2001.
62. Matić Milan – Podunavac Milan: *Politički sistem*, Institut za političke studije, Beograd, 1994.
63. Matić Milan: *Liberalizam, populizam i demokratija*, Institut za političke studije, Beograd, 1992.
64. Matić Milan: *Mit i politika*, Radnička štampa, Beograd, 1984.
65. Mead, M: "The study of national character", in: *The Policy Sciences*, Stanford, CA, Stanford University Press, 1965.
66. Merriam Charles: *Political Power*, The Free Press of Glencoe Ill, 1950.
67. Morin Edgar: *Kako misliti Evropu*, Svjetlost, Sarajevo, 1989.
68. Moskovisi Serž: *Doba gomile*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1997.
69. Mruz Leh: Mit i mitsko mišljenje, *Kultura*, Beograd, br. 33/34, 1976.
70. Nusbaum K. Marta, Koen Džoša (ur): *Za ljubav domovine, Rasprava o granicama patriotizma*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1999.
71. *O toleranciji - rasprave o demokratskoj kulturi* (zbornik), uredio Igor Primorac, Filip Višnjić, Beograd, 1989.

72. Pantić J. Dragomir: Dominantne vrednosne orijentacije u Srbiji i mogućnosti nastanka civilnog društva, u: *Potisnuto civilno društvo*.
73. Patrick G.: Political Culture, in: Sartori, G. (ed.) *Social Science Concepts*, London-New Delhi, Sage Publications, 1984.
74. Pavlović Vukašin: Civilno društvo i mogućnosti demokratskih promena ka otvorenom društvu, u: *Potisnuto civilno društvo* (zbornik).
75. Pečujlić Miroslav - Milić Vladimir: *Demokratija i autoritarizam*, Srempublik, Pravni fakultet i Institut za političke studije, Beograd, 1994.
76. Podunavac Milan: *Politička kultura i politički odnosi*, Radnička štampa, Beograd, 1982.
77. Podunavac Milan: *Princip građanstva i poredak politike*, Princip, Fakultet političkih nauka, Beograd, 1998.
78. Poper Karl: O sudaru kultura, u: *Čovek Evrope*, priredio Tomislav Gavrić, Novi Sad, 1994.
79. Powell G. Bingham, Jr.: *Contemporary Democracy*, Harvard University Press, 1982.
80. Putinja Filip, Stref-Fenar Žoslin: *Teorije o etnicitetu*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1997.
81. Pye L. W.: Culture and Political Science: Problems in the evaluation of the concept of political culture, in: *Social Science Quarterly*, 53 (September) 2: 285-296, 1972.
82. Pye Lucian: Political culture and Political Development, u: Lucian W. Pye and Sidney Verba: *Political Culture and Political development*, Princeton, New Jersey, 1965.
83. Reszler André: *Mythes politiques modernes*, Paris, PUF, 1981.
84. Rohe Karl: Politička kultura i kulturni aspekti političke stvarnosti, *Treći program*, Beograd, br. 86-87/1990.
85. Rols Džon: *Politički liberalizam*, Filip Višnjić, Beograd, 1998.
86. Rols Džon: *Teorija pravde*, JP Službeni list SRJ, Beograd, CID, Podgorica, 1998.
87. Rosenbaum, W. A.: *Political Culture*, New York, Praeger, 1975.
88. Semjuel Hantington: *Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka*, CID - Podgorica, Romanov - Banja Luka, 2000.
89. Semprini Andrea: *Multikulturalizam*, Clío, Beograd, 1999.
90. Simeunović Dragan: Etničke manjine i nova nacionalna država, u: *Položaj manjina u SRJ* (zbornik radova), SANU, Beograd, 1996.
91. Slavujević Zoran: *Savremeni politički mit*, Radnička štampa, Beograd, 1986.
92. Smit Antoni: *Nacionalni identitet*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1998.
93. Spiro H.: *Government by Constitution*, The political System of Democracies, N. York, 1959.
94. Stanovčić Vojislav: Politička kultura i politička mitologija, *Političke studije*, Beograd, br. 1-4/1986.
95. Stanovčić Vojislav: Politička kultura i politički život, u: *Enciklopedija političke kulture*.
96. Stojanović Trajan: *Balkanska civilizacija*, Centar za geopoetiku, Beograd, 1995.
97. Stojanović Trajan: *Balkanski svetovi - prva i poslednja Evropa*, Beograd, 1994.
98. Stojković Branimir: *Evropski kulturni identitet*, Prosveta - Niš, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka - Beograd, 1993.
99. Stojković Branimir: *Kulturna politika evropske integracije*, Institut za evropske studije, Beograd, 1995.
100. Supek Rudi: *Društvene predrasude*, Radnička štampa, Beograd, 1973.
101. Šešić Bogdan: *Osnovi metodologije društvenih nauka*, Naučna knjiga, Beograd, 1988.
102. Škiljan Dubravko: *Javni jezik, Pristup lingvistivi javne komunikacije*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1998.
103. Šušnjić Đuro: *Dijalog i tolerancija*, Čigoja štampa, Beograd, 1997.
104. Tadić Božidar: *Etničke zajednice i međuetnički sukobi*, CID, Podgorica, 1999.
105. Tjudor Henri: Politički mit, u: Čedomir Čupić: *Politička antropologija* (hrestomatija), Čigoja štampa, Beograd, 2002.
106. Todorov Cvetan: *Mi i drugi. Francuska misao o ljudskoj raznolikosti*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1994.
107. Todorova Marija: *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1999.

108. Trebješanin Žarko: *Politika i duša*, Vreme knjige, Beograd, 1995.
109. Tucker R. C.: Communism and political culture, in: *Newsletter on Comparative Studies in Communism*, IV (May) 3: 3-12, 1971.
110. Vasović Mirjana: Vrednosne pretpostavke demokratske transformacije, u: *Lavirinti krize*, Institut za Evropske studije, Beograd, 1998.
111. Vasović Vučina: Problemi definisanja i modeliranja demokratije, u: *Demokratija, vaspitanje, ličnost*.
112. Veljković Vidimir: *Politički moral Srba*, Prosveta, Niš, 2001.
113. Verba Sidney: Comparative Political Culture, u: Lucian Pye and Sidney Verba, eds, *Political Culture and Political development*, Princeton, New Jersey, 1965.
114. Vidojević Zoran: *Tranzicija, restauracija i neototalitarizam*, CZSI, IDN, Beograd, 1997.
115. Ward E. Robert: Japon: The Continuity of Modernization, in: Lucian W. Pye and Sidney Verba, eds., *Political Culture and Political development*, Princeton, New Jersey, 1965.
116. Žirarde Raul: *Politički mitovi i mitologije*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2000.